O‘ZBEK VA INGLIZ OILAVIY MULOQOTIDA QARINDOSHLIK NOMLARINING MUROJAAT VOSITASI SIFATIDAGI PRAGMATIK IMKONIYATLARI

Olimova Shaxnigor Olim qizi, PhD
Qo‘qon Universiteti Andijon filiali katta o‘qituvchisi
https://orcid.org/0009-0009-6038-357X
shaxnigorolimova888@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek va ingliz oilaviy muloqotida qarindoshlikni anglatuvchi birliklarning murojaat vositasi sifatida qo‘llanishi qiyosiy-pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Qarindoshlik nomlarining vazifasi shaxsni muayyan qarindoshlik munosabati asosida atash bilangina chegaralanmasligi, ular muloqot ishtirokchilarining yoshi, o‘zaro yaqinligi, oiladagi mavqei, hurmat va hissiy munosabatini ham ifodalashi ko‘rsatib beriladi. O‘zbek oilaviy muloqotida *aka, opa, amaki, xola, dada, aya, buvi* kabi birliklarning murojaat doirasi ularning lug‘aviy ma’nosidan kengroq ekanligi, ingliz tilidagi *mum, dad, grandma, grandpa, aunt, uncle, brother, sister* birliklarining qo‘llanishida esa boshqa pragmatik qonuniyatlar kuzatilishi misollar orqali yoritiladi. Qarindoshlik nomlarining murojaatdagi ma’nosi nutq vaziyati, so‘zlovchi va tinglovchi munosabati hamda oilada shakllangan muloqot odatlari bilan bog‘liq holda ochilishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: oilaviy muloqot, qarindoshlik nomlari, murojaat, pragmatik ma’no, nutq vaziyati, yosh, mavqe, hurmat, ingliz tili, o‘zbek tili.

Kirish

Oila insonning dastlabki muloqot muhiti hisoblanadi. Bola tilning grammatik qurilishi yoki so‘zlarning lug‘aviy ma’nosinigina emas, kimga qanday murojaat qilish, qaysi vaziyatda qanday ohangni tanlash, katta va kichik bilan muloqotda

qanday nutqiy me’yorlarga rioya qilishni ham, avvalo, oilada o‘zlashtiradi. Shu sababli oiladagi murojaat shakllarini o‘rganish til tizimini ijtimoiy munosabatlardan ajratmagan holda tahlil qilish imkonini beradi.

Murojaat birliklari orasida qarindoshlik nomlari alohida o‘rin egallaydi. Ularning birlamchi vazifasi qarindoshlik munosabatini nomlashdir. Biroq jonli muloqotda *aka* so‘zi har doim ham faqat bir ota-onadan tug‘ilgan katta erkak farzandni, *xola* esa faqat onaning opa-singlisini anglatmaydi. Bunday birliklar muayyan vaziyatda hurmat, yaqinlik, samimiyat yoki ijtimoiy masofani ko‘rsatadigan murojaat vositasiga aylanadi. Demak, qarindoshlik nomining lug‘aviy ma’nosi bilan uning muloqotdagi vazifasi har doim ham bir-biriga to‘liq teng kelmaydi.

Murojaat shakllari shaxsning oiladagi va kengroq ijtimoiy muhitdagi o‘rnini ko‘rsatishi mumkin. Qarindoshlik terminlarining murojaat vazifasida qo‘llanishi turli tillarda bir xil emas. Ingliz tilining tarixiy taraqqiyotida ikkinchi shaxs olmoshlaridagi hurmat va yaqinlik farqining kamayishi natijasida ism, erkalash shakllari va boshqa nominal murojaatlar muhimlashgan. Hozirgi ingliz tilida *you* shakli yosh va mavqe farqini grammatik jihatdan ko‘rsatmaydi. Shu sababli bunday munosabatning bir qismi murojaat birligi, ohang va nutq vaziyati orqali anglashiladi.

O‘zbek tilida esa qarindoshlik nomlari murojaat tizimining sermahsul qatlamlaridan biridir. Bunda qarindoshlikning o‘zi bilan bir qatorda yosh va hurmat munosabati ham muhim. Masalan:

– **Aka, bir qarab yuboring.**

Bu gapni aytgan shaxs tinglovchining biologik ukasi yoki singlisi bo‘lishi shart emas. *Aka* mazkur vaziyatda qarindoshlikni emas, so‘zlovchining tinglovchini o‘zidan katta erkak sifatida qabul qilayotganini va unga hurmat bilan murojaat qilayotganini ko‘rsatadi.

Ingliz tilida *brother* so‘zining aynan shunday vaziyatda qo‘llanishi tabiiy me’yor hisoblanmaydi:

– **Brother, could you help me?**

Bunday murojaat muayyan diniy, guruhiy yoki alohida kommunikativ muhitda uchrashi mumkin, ammo oddiy kundalik vaziyatda o‘zbekcha *aka*ning to‘liq muqobili bo‘la olmaydi. Shu jihatning o‘zi qarindoshlik nomlarini oddiy lug‘aviy muqobillik asosida qiyoslash yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Qarindoshlik nomi va murojaat ma’nosi

Qarindoshlik nomining murojaatga aylanishida uning atash vazifasiga yangi pragmatik ma’no qo‘shiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi *opa* birligi quyidagi ikki gapda bir xil vazifada kelmagan:

Opam universitetda ishlaydi.

Opa, navbat sizdan keyinmi?

Birinchi holatda *opa* qarindoshlik munosabatini bildiradi. Ikkinchi holatda esa so‘zlovchi o‘zi bilan qarindosh bo‘lmagan ayolga murojaat qilishi mumkin. Demak, ikkinchi misolda qarindoshlik semasi zaiflashib, hurmat va ijtimoiy yaqinlashtirish ma’nosi kuchaygan.

Bunday hodisa o‘zbek nutqida *aka, opa, amaki, xola, buvi, bobo* singari qator birliklarda uchraydi. Ularning qaysi biri tanlanishi tinglovchining taxminiy yoshi va so‘zlovchiga nisbatan tutgan o‘rni bilan bog‘liq. Masalan, yosh yigitga *aka*, o‘rta yoki katta yoshdagi erkakka *amaki*, keksa kishiga *bobo* deb murojaat qilish mumkin. Bu chegaralar qat’iy grammatik qoida emas. Ularning tanlanishiga vaziyat va hududiy nutq odatlari ham ta’sir qiladi.

Oilaviy muloqotda masala yanada murakkablashadi. Chunki bir shaxsning nomlanishi ko‘pincha unga kim murojaat qilayotganiga qarab o‘zgaradi:

– **Dada, choy ichasizmi?**

– **Bobongni chaqirib kel.**

– **Dadasi, bolalarni olib keling.**

Ushbu uch holatda qarindoshlik tizimining turli nuqtalari namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, er-xotinning bir-biriga farzandga nisbatan qo‘llanadigan qarindoshlik nomi orqali murojaat qilishi oilaviy muloqotning e’tiborga molik xususiyatidir. *Dadasi*, *oyisi*, *adasi* kabi shakllarda shaxsning er yoki xotin sifatidagi mavqeidan ko‘ra ota yoki ona sifatidagi oilaviy mavqei oldinga chiqadi.

Masalan:

– **Dadasi, bozordan non ham olib keling.**

Bu yerda *dadasi* so‘zining ma’nosi “mening dadam” emas. So‘zlovchi turmush o‘rtog‘iga farzandlar nuqtayi nazaridan nom beradi. Shunday qilib, murojaatda oilaning uchinchi a’zosi – farzand – bevosita qatnashmasa ham, uning nuqtayi nazari lisoniy shaklda saqlanadi.

Ingliz oilaviy muloqotida ham *Mom/Mum, Dad, Grandma, Grandpa* singari birliklar faol. Masalan:

– **Mom, have you seen my keys?**

– **Dad, can I use the car tonight?**

Bu holatlarda qarindoshlik nomi to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat vazifasini bajaradi. Biroq er-xotinning o‘zaro murojaatida farzandga nisbatan *Mom* yoki *Dad* shakllaridan foydalanish mumkin bo‘lsa-da, uning qo‘llanish doirasi, odatiyligi va vaziyatga bog‘liqligi o‘zbek tilidagi *dadasi/oyisi* shakllari bilan aynan bir xil emas. Demak, tashqi o‘xshashlik funksional tenglikni avtomatik ravishda anglatmaydi.

Murojaatda yosh va mavqe

O‘zbek oilaviy muloqotining muhim belgilaridan biri katta-kichiklik munosabatining nutqda muntazam ifodalanishidir. Aka va ukani, opa va singilni bildiruvchi alohida birliklarning mavjudligi buning leksik tizimdagi ko‘rinishidir.

Ingliz tilidagi *brother* o‘z-o‘zidan aka yoki uka farqini bildirmaydi. Zarur bo‘lganda *older brother* va *younger brother* birikmalari qo‘llanadi. Xuddi shuningdek, *sister* so‘zida ham katta-kichiklik belgisi majburiy semantik unsur

emas. O‘zbek tilidagi *aka – uka*, *opa – singil* qarama-qarshiligi esa qarindoshlik bilan birga yosh nisbatini ham leksik shaklda ifodalaydi.

Bu farq murojaatga ham ta’sir qiladi. O‘zbek oilasida kichik farzandning katta farzandga:

– **Aka, telefoningizni bersangiz.**

tarzida murojaat qilishi tabiiy. Bunda *aka* qarindoshlik va yosh ierarxiyasini bir vaqtning o‘zida ko‘rsatadi.

Ingliz oilasida esa:

– **John, can I borrow your phone?**

shakli tabiiy bo‘lishi mumkin. Ya’ni qarindoshlik munosabati mavjud bo‘lsa-da, murojaatda shaxs ismi tanlanadi. Bu ingliz oilalarida hurmat mavjud emasligini anglatmaydi. Farq hurmat yoki yaqinlikning aynan qaysi lisoniy vosita orqali ifodalanishidadir.

Shu jihatdan murojaat shaklini madaniyatning bevosita va o‘zgarmas belgisi sifatida talqin qilishdan ehtiyot bo‘lish kerak. Bir oilaning o‘zida ham avlod, hudud, ijtimoiy muhit va shaxsiy odatga qarab murojaat shakllari farqlanishi mumkin.

Qarindoshlik nomlari va hissiy munosabat

Murojaat shakli axborot uzatishdan tashqari suhbatdoshlar o‘rtasidagi hissiy munosabatni ham boshqaradi. Bir qarindoshga turli vaziyatlarda ism, qarindoshlik nomi yoki erkalash shakli bilan murojaat qilish nutq ohangini o‘zgartiradi.

Masalan:

– **Oyi, keling, o‘zim qilaman.**

– **Oyijon, xavotir olmang.**

Ikkinchi gapdagi *-jon* unsuri murojaatga qo‘shimcha mehr va yaqinlik ma’nosini beradi. *Dadajon, opajon, akajon, buvijon* shakllarida ham qarindoshlik ma’nosi saqlangan holda so‘zlovchining hissiy munosabati ochiqroq ifodalanadi.

Ingliz tilida shunga yaqin hissiy vazifa turli vositalar bilan yuzaga kelishi mumkin:

– **Mum, don’t worry.**

– **Mommy, I missed you.**

– **Grandma, I love you.**

Ammo bunday birliklarni shaklan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Masalan, *oyijon* va *mommy* ayrim vaziyatlarda yaqinlikni ifodalashi bilan o‘xshash bo‘lsa-da, yosh chegarasi, nutq vaziyati va uslubiy bo‘yoq jihatidan har doim o‘zaro almashtirilmaydi.

Shunday ekan, qarindoshlik murojaatlarini qiyoslashda “qaysi so‘z qaysi so‘zga tarjima qilinadi?” degan savoldan ko‘ra “ushbu birlik mazkur vaziyatda qanday munosabatni yuzaga chiqaradi?” degan savol samaraliroqdir.

Murojaatning vaziyatga qarab o‘zgarishi

Oiladagi munosabatlar doim bir xil ruhda kechmaydi. Kundalik suhbat, iltimos, tanbeh, kelishmovchilik, hazil yoki yarashish vaziyatlarida murojaat shakli o‘zgarishi mumkin. Shu sababli bir kishining turli vaziyatlarda turlicha nomlanishi pragmatik ahamiyat kasb etadi.

Masalan:

– **Akajon, mashinangizni bir soatga berib turing.**

va

– **Aka, men sizga kecha aytgandim-ku.**

Birinchi misolda *akajon* iltimosning yumshoqligini kuchaytiradi. Ikkinchi gapdagi *aka* esa vaziyatga qarab betaraf murojaat yoki e’tiroz oldidan munosabatni saqlab turuvchi vosita bo‘lishi mumkin. Ma’no faqat murojaat so‘zidan emas, butun gap, ohang va vaziyatdan hosil bo‘ladi.

Ingliz tilida ham ism yoki qarindoshlik nomining tanlanishi munosabatdagi o‘zgarishni ko‘rsatishi mumkin:

Dad, please, just listen to me.

Daniel, we need to talk.

Agar odatda boshqa murojaat shaklidan foydalanadigan oila a’zosi kutilmaganda to‘liq ismga o‘tsa, bu masofa, jiddiylik yoki norozilik kabi qo‘shimcha ma’nolarni yuzaga chiqarishi mumkin. Biroq bunday talqin kontekstsiz qat’iy xulosa sifatida berilmaydi.

Demak, murojaatning pragmatik qiymati uning lug‘aviy tarkibidangina kelib chiqmaydi. U oldingi muloqot tajribasi va ayni nutq vaziyati bilan birgalikda shakllanadi.

Oiladan tashqariga ko‘chgan qarindoshlik murojaatlari

O‘zbek tilida ayrim qarindoshlik nomlarining oiladan tashqaridagi muloqotga ko‘chishi ayniqsa sermahsuldir:

– **Amaki, bu avtobus Chorsuga boradimi?**

– **Opa, mana bu qancha turadi?**

– **Buvi, siz o‘tiring.**

Bu kishilar so‘zlovchining qarindoshi bo‘lmasligi mumkin. Shunga qaramay, qarindoshlik nomi begona shaxsni muloqot jihatidan yaqinlashtiradi va ayni paytda yoshga mos hurmatni ifodalaydi. Bunday vaziyatda qarindoshlik termini biologik aloqani nomlash vositasidan ijtimoiy murojaat vositasiga ko‘chgan.

Mazkur holat o‘zbek nutq madaniyatidagi muhim pragmatik imkoniyatlardan birini ko‘rsatadi: oilaga xos nomlash tizimi kengroq ijtimoiy munosabatlarga tatbiq qilinadi.

Ingliz tilida *aunt* va *uncle* birliklari ayrim oilaviy yoki madaniy muhitlarda biologik qarindosh bo‘lmagan yaqin kattalarga nisbatan ishlatilishi mumkin. Biroq notanish kishiga ko‘chada *Uncle, could you tell me the way?* deb murojaat qilish standart kundalik ingliz nutqida o‘zbekcha *Amaki, yo‘lni aytib yuborasizmi?* shaklining oddiy muqobili hisoblanmaydi.

Shuning uchun qarindoshlik terminlarining “oila chegarasidan chiqish darajasi” ikki tildagi murojaat tizimini qiyoslashda alohida mezon bo‘la oladi.

Muhokama

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, qarindoshlik nomlarini faqat leksik-semantik birlik sifatida o‘rganish ularning jonli nutqdagi imkoniyatlarini to‘liq ochib bermaydi. Qarindoshlik nomi bir vaziyatda shaxslar o‘rtasidagi biologik yoki nikohga asoslangan aloqani bildirsa, boshqa vaziyatda hurmat, yaqinlik, yosh farqi yoki hissiy munosabatni ifodalaydi.

Bu jihatdan o‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi asosiy farq alohida so‘zlarning mavjud yoki mavjud emasligidagina emas. Farq qarindoshlik munosabatining nutqda qay darajada ochiq ifodalanishi va murojaat vositasining qaysi vaziyatlarda tanlanishida ko‘rinadi.

Ingliz tilida murojaat tizimining tarixiy rivojlanishi ikkinchi shaxs olmoshlaridagi avvalgi ijtimoiy farqlarning qisqarishi hamda ism va boshqa nominal murojaatlarning faollashishi bilan tavsiflanadi. O‘zbek tilida esa qarindoshlik nomlari yosh va hurmat munosabatlarini ifodalashda yuqori funksional faollikni saqlaydi.

Bundan tashqari, qarindoshlik nomining ma’nosi tayyor pragmatik belgi emas. Masalan, *aka* har bir vaziyatda hurmatni, *brother* esa har bir vaziyatda yaqinlikni anglatadi, deb bo‘lmaydi. Nutqiy ma’no so‘zlovchi, tinglovchi, ularning yoshi, oiladagi mavqei, avvalgi munosabati va konkret kommunikativ vaziyatning o‘zaro ta’sirida yuzaga keladi.

Xulosa

O‘zbek va ingliz oilaviy muloqotidagi qarindoshlik nomlarini qiyoslash quyidagi xulosalarga olib keladi.

Birinchidan, qarindoshlik nomlari oilaviy munosabatni nomlash bilan cheklanmaydi. Murojaat tarkibida ular yosh, yaqinlik, hissiy munosabat va kommunikativ masofani ifodalovchi pragmatik vositaga aylanadi.

Ikkinchidan, o‘zbek tilidagi qarindoshlik murojaatlarida yosh va oilaviy mavqe ko‘proq leksik shaklda namoyon bo‘ladi. *Aka – uka, opa – singil* kabi

birliklarda yosh farqi so‘zning o‘zida mavjud. Ingliz tilidagi *brother, sister* birliklarida esa bunday farq majburiy tarzda kodlanmagan.

Uchinchidan, o‘zbek nutqida qarindoshlik nomlarining biologik qarindoshlik doirasidan chiqib, notanish yoki qarindosh bo‘lmagan shaxslarga murojaat vositasi sifatida qo‘llanish imkoniyati keng. Bu hodisa qarindoshlik terminlarining ijtimoiy yaqinlashtirish va hurmat bildirish imkoniyatini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, ikki tildagi qarindoshlik nomlarini oddiy lug‘aviy muqobillik asosida qiyoslash yetarli emas. Ularning haqiqiy kommunikativ qiymati kim kimga, qaysi vaziyatda va qanday maqsadda murojaat qilayotgani hisobga olingandagina ochiladi.

Shunday qilib, qarindoshlik nomlari oilaviy muloqotda shaxsni atash vositasigina emas, balki oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlarni lisoniy jihatdan tartibga soluvchi vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allan K., Burridge K. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
2. Braun F. *Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1988.
3. Brown P., Levinson S.C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
4. Brinton L.J. Pragmatics in the History of English. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
5. Clyne M., Norrby C., Warren J. *Language and Human Relations: Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
6. Leech G. *The Pragmatics of Politeness*. Oxford: Oxford University Press, 2014.

7. Wardhaugh R., Fuller J.M. *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2015.
8. Crespo-Fernández E. Taboo language research in the new millennium: A literature review // *Complutense Journal of English Studies*. 2025. Vol. 33.